

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ՄԵՅԵԻ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՓԱՐՊԵՑՈՒ ԹՂԹԻ
ԵՎ ԵՂԻՇԵԻ ԵՐՐՈՐԴ ԳԼԽԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Երևանի Գրականության և արվեստի թանգարանը ճանաչված քանասեր Հ. Պերպերյանի ջանքերով 1965 թ. Փարիզից ստացավ Մեյեի նյութերի մի ծրար: Գրանց մեջ գտանք քարտեր, որոնց վրա նա 1903 թվականից առաջ նշել է Ղ. Փարպեցու Թուղթ առ վահան Մամիկոնեան-ի և Եղիշեի վասն վարդանայ և Հայոց պատերազմին երկի Գ գլխի բնագրերի վերաբերյալ դիտողություններ: Արանք մնացել են անտիպ. այստեղ ներկայացնում ենք դրանցից ամենահն- տաքրքրականները, որոնք, ինչպես համոզվեցինք, իրենց արժեքը չեն կորցրել նույնիսկ այդ երկու պատմագիրների համահավաք հրատարակությունների առ- կայության դեպքում:

* * *

Դասական գրաբարի քերականության իր երկու գրքերով¹ և հայ լեզվաբա- նության վերաբերող բազմաթիվ հոդվածներով Մեյեն հայագիտության մեջ շատ ավելի հայտնի է որպես հռչակավոր հայագետ լեզվաբան, քան քանասեր կամ բնագրագետ, մինչդեռ նա քանասիրական հոդվածներ ունի Եղիշեի և Ազաթան- գեղոսի պատմությունների, Եզնիկի փիլիսոփայական երկի, Աստվածաշնչի հա- յերեն թարգմանության վերաբերյալ և այլն: Նա եվրոպացի այն հայագետնե- րից է, որոնք սիրել են մեր ձեռագիր մատենագրությունը և դրանից քաղել լեզ- վաբանական ու քանասիրական ուսումնասիրությունների նյութեր²: Մեյեն հա- յերեն ձեռագրեր ընթերցել է Փարիզի ազգային գրադարանում, Վիեննայի և Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությունների մատենադարաններում, էջմիածնի վանքում, ուր նա դիտական նպատակներով այցելել է 1891 և 1903 թթ.:

1891 թ. Մեյեն, առաջին անգամ լինելով, մի քանի ամսով եղավ Թիֆլի- սում և էջմիածնում՝ արդի հայերեն խոսել սովորելու (որը նրան մասամբ միայն հաջողվեց այդ կարճ ժամանակամիջոցում), էջմիածնի մատենադարանում հա-

¹ Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique (Դասական հայե- րենի համեմատական քերականության ուղղագիր), Վիեննա, 1902. Altarmenisches Ele- mentarbuch (Հին հայերենի տարրական դասագիրք), Հայդելբերգ, 1913:

² Observations sur la graphie de quelques anciens manuscrits de l'évangéliste arménien (Դիտողություններ հայերեն ավետարանի մի քանի հին ձեռագրերի գրության վերաբերյալ, Journal Asiatique, 1903, 10e série, հա. Բ, էջ 487—507) և De quelques évangélistes arméniens accentués (Շեշտադրված հայերեն մի քանի ավետարանագրերի մասին, 1905 թ.) ընդարձակ հոդվածները հիմնված են, ինչպես գրում է ինքը հեղինակը, 1903 թ. էջմիածնի մատենադարանում նրա ուսումնասիրած ձեռագրերի վրա:

յերեն ձեռագրերը ընթերցելու և Աշտարակ գյուղի բարբառն ուսումնասիրելու համար: Այն ժամանակ նա կարդացել է Ղազար Փարպեցու հայտնի Թուղթն առ Վահան Մամիկոնյան: Նա հետաքրքրական և ուսանելի շատ բան է գտել հայերեն ձեռագրերում: Սակայն մի բանի օր ընթերցելուց հետո նա գանգատվել է. «Ձեռագրերից չեմ քաղում այն բոլորը, ինչ սպասում էի: Գրանք շատ հին չեն, և դրանց ներկայացրած ուղղագրական առանձնահատկություններն այնքան շատ չեն, որքան ցանկանում եմ»³: Մեյեն ընդհանրապես դժգոհ է մնացել այս առաջին գործուղման ժամանակ իր ձեռք բերած գիտական արդյունքներից և առանձին հողվածում չի ամփոփել դրանք: Այնուհանդերձ մենք հետաքրքրական որոշ բան գտանք այն ժամանակ նրա կատարած գրառումների մեջ, որոնք վերաբերում են Փարպեցու Թղթի բնագրին: Նա թողել է նաև անտիպ դիտողություններ Եղիշեի բնագրի որոշ տողերի վերաբերյալ: Նախ՝ առաջինի մասին:

Մեյեն լրիվ համեմատել է Փարպեցու Թղթի վենետիկյան երկրորդ հրատարակությունը (1873 թ.) էջմիածնի մատենադարանի № 611 (այժմ Մաշտոցյան մատենադարանի № 2639) ձեռագրի հետ, էջ 477ա—486ա: 9 թերթիկների վրա Մեյեն նշել է, տպագրի բաղդատությունը, ձեռագրի համարյա բոլոր տարրնթերցվածները, քերված կամ այլ գրչով ավելացված տառերն ու բառերը, ձեռագրի և հրատարակության որոշ հատվածների հտեառաջությունը:

Մեյեի համեմատության արդյունքների և Թղթի գիտական հրատարակության մեր բաղդատությունից պարզվեց, որ նրա նկատած մի շարք այլընթերցվածներ արտացոլված չեն կամ նույնիսկ սխալ են մեջ բերված Ստ. Մալխասյանցի և Գ. Տեր-Մկրտչյանի կազմած գիտական բնագրի այլընթերցվածների բաժնում: Ստորև ներկայացնում ենք դրանցից մի քանիսը:

Փարպեցու Թղթի 2-րդ հրատ.	Ձեռագիր հմբ. 2639 (Մեյեի նշումները)	Գիտակ. հրատ. այլընթերցվածներ
էջ 570 սրղի	սրաի	էջ 187 տ. 16 սրղի
» Հոռոմս	հոռոմս	187 տ. 20 չիք
572 անուշ	անոյշ	188 տ. 12 չիք
573 ի փոքրիկ	ի փոքրիկ	188 տ. 30 չիք
576 զընաանիս	զընդանիս	189 տ. 33 չիք

Գիտական բնագրի էջ 190-ում կարդում ենք. «Ղազար ասէ, թե պոռնկութիւն մեղք չեն. զսոյն և մարդպանին սաղրէ: Եւ եթէ ընդէ՛ր այդ այդպէս՝ դու, աէր, քաջ գիտես քան զսուտ կարծողսն»: Ինչպես նկատել է Մեյեն, ձեռագիրն ունի եւ քէ էր մեր այստեղ ընդգծած բառերի փոխարեն: Կարծում ենք, որ կարելի է ձեռագրի ընթերցվածը համարել ճիշտ և իմաստի տեսակետից հարմար, և՛-ը հասկանալով ոչ թե ընդէ՛ր = ինչո՛ւ, այլ որպես եմ բայի հարցական ձևը, այսինքն՝ և միթե՞ դա այդպես էր. դո՛ւ, տե՛ր, ավելի լավ գիտես, քան սուտ կարծողները, բամբասողները կամ սխալմամբ այդպես կարծողները: Վահան Մամիկոնյանը չգիտեր անշուշտ, թե ինչո՛ւ է դա այդպես, այսինքն՝ ինչո՛ւ են

3 Անտուան Մեյե, նամակներ Թիֆլիսից և Հայաստանից, 1891 թ., հունիսի 15-ի նամակից: Այս հետաքրքրական նամակների բնագրերը և մեքենագրված օրինակը (130 էջ) պահվում են Տիկ. Մեյեի մոտ. նա բարյացակամորեն մեզ հնարավորություն ընձեռեց հանելու դրանց լուսատիպ պատճենումը: Գրանց հայերեն թարգմանությունը, անհրաժեշտ լուսարանումների հետ միասին, պատրաստել ենք հրատարակության:

սուտ մեղքեր բարդում Փարպեցու վրա, որը հենց դրա պատճառն է բացատրում մարդպանին, կամ այդ մասին նրան տեղեկացնում իր նամակում: Ընդհակառակն՝ Փարպեցին ավելի քան համոզված է, որ մարդպանը հավատ չի բնծայում այդ բանին և երբեք չի հավատա, որ այդ այդպես է, այն է՝ իրը Ղազարն ասում է, թե պոռնկությունը մեղք չէ, և թե նույն սուտ խրատն է տալիս մարդպանին: Մեր մեջ բերած տողերին անմիջապես հաջորդող պարբերության մեջ Փարպեցին շարունակում է ապացուցել, թե ոչ էր այդ այդպես. «Արդ՝ ո՞րք յանօրինաց, թող թէ ի բրիստոնէից, ի միտս իւր խորհել զայսպիսի ինչ բան, թող թէ առայլում զայսպիսի շշնշել բանս» և այլն (Գիտական հրատարակություն, էջ 190, տ. 7—14):

էջ 577	գրգռելալ	190 տ. 16 չիք
582	տկարամտութեանս	192 տ. 11 չիք
585	և ըստ անկարգ վարուց	193 տ. 9 չիք
588	խուենն	194 տ. 8 չիք
595	կաթաղիկոսի	197 տ. 28 չիք
590	բնտանեաց	195 տ. 21 չիք
591	Գարգմանայ	196 տ. 13 »
598	ո՞ւր	199 տ. 2 »
600	աղաղակէ	199 տ. 18 »
603	անյօղակապէս	200 տ. 22 չիք

Այսուամենայնիվ Մեյին գրվատանքով է գրախոսել այս բնական բնագիրը, նշելով հանդերձ դրա, ըստ իրեն, թերի կողմերը. «Հրատարակիչները խրնամքով նշում են ձեռագրի այլընթացվածները: Նրանք շատ բիշ են ուղղում բնագիրը և երբեմն նույնիսկ առանց ուղղման են թողնում միանգամայն անհասկանալի հատվածներ: Կարելի է ասեստալ, որ նրանք սակավ-ինչ շատ են հետևել իրենց ձեռագրի ուղղագրությանը, որն այս նկատմամբ ոչ մի հեղինակություն չունի... Հրատարակությունն առաջին անգամ լինելով, տալիս է ձեռագրի հավաստի բնագիրը»⁴: Ըստ այսմ էլ 1904 թվականից հետո Մեյին իր հայտնիտական հոդվածներում Փարպեցու վկայությունները քաղել է այս բնագրից:

* * *

Շատ ավելի հետաքրքրական և արժեքավոր են Մեյի գիտությունները Եղիշեի վասն վարդանայ և Հայոց պատերազմին գրքի 3-րդ եղանակի վերաբերյալ:

Մեյին մեծ ուշադրությամբ և բննադատ բանասերի ոգով լրիվ համեմատել է նաև Եղիշեի երկի 1838 թվականի վենետիկյան և Խաչատուր Հովհաննիսյանի (Մոսկվա, 1892 թ.) հրատարակությունների 3-րդ գլուխը (գուցե և ավելի, սակայն պահպանված քարտերն այս գլխի մասին են): Վենետիկի հրատարակության տողատակում տրված են նաև որոշակի շմատնանշված ձեռագրերի այլըն-

⁴ Revue Critique d'histoire et de littérature, 1904, էջ 459—460.

թերցվածները. Մեյնն նկատի է առել նաև դրանք, ձեռագրերը պայմանականորեն անվանելով X, Y, Z: Իսկ Խ. Հովհաննիսյանի հրատարակությունը կատարված է ըստ Անձեալյաց օրինակի, որ ըստ այսմ Մեյնն նշել է A տառով:

Մենք համոզված ենք, որ Մեյնի համեմատությունը կատարված է 1903 թվականից առաջ, Փարիզում, թեև նա ոչ մի տեղ չի նշել այդ: Այս թվականի մայիսի 10-ին, նույն տարվա ամռանն էջմիածին այցելելուց առաջ, նա Փարիզից գրել է Գալուստ Տեր-Մկրտչյանին. «Անպայման կգամ էջմիածին: Սակայն ուզում եմ լավ օգտագործել այն երեք շաբաթները, որ անց եմ կացնելու այնտեղ: Նախ՝ ծրագրել էի պատրաստել Եղիշեի բնական հրատարակությունը, բայց «Պատմագիրք Հայոց» մատենաշարի ազդն ինձ բնականաբար հրաժարել սվեց դրանից»⁵: Մեյնն իրոք վերջնականապես հրաժարվել է, ավստ՛ս, այդ մտադրությունից. սակայն նրա թողած անտիպ նշումները վկայում են, որ նա լուրջ և համակողմանիորեն էր նախապատրաստում դրա իրագործումը: Այսպես՝ մի թղթի վրա, որ վերնագրված է «Եղիշեի աղբյուրները», կարդում ենք (Ֆրանսերեն). «Մոզերի երկար բացատրությունը, էջ 48, տ. 22 և շար., պետք է փոխ առնված լինի այն նույն աղբյուրից, ինչ որ Բ եղանակում մազդեական ուսմունքի շարադրանքը» և այլն. հետագայում Մեյնն առանձին հոդվածում ընդարձակ շարադրել է այս միտքը⁶: Մի քարտի վրա նշված է. «Եղիշեի ձեռագրի մասին տե՛ս Հանդէս Ամսօրեայ, 1902, հոկտեմբեր». դա Գր. Տեր-Պողոսյանի «Նկատողություններ Եղիշեի պատմության վերաբերյալ» հոդվածն է: Շատ ավելի կարևոր է հետևյալ նշումը. «Գիրք Գ⁷, հայերի նամակը Թեոդոս կայսրին կարծես ինչ-որ հին գրքի ամփոփումն է: Վերջավորությունը շատ կարճ է, որպեսզի նամակը բնագիր մի վավերագիր ներկայացնի: Մյուս կողմից՝ նկատելի է, որ այդ նամակում բացակայում է Գրիգոր Լուսավորչի անունը: Այստեղ մենք ունենք Հայաստանի քրիստոնեություն ընդունելու մասին հունարեն մի հին գրքի ամփոփումը»: Եվ իրոք, այս նամակում հիշատակված չէ Հայաստանի քրիստոնյա լուսավորչի անունը. Տրդատ Թագավորի համար են ասված նամակի հետևյալ տողերը. «Նախնին մեր Տրդատիոս յիշելով զառաջին սէրն ձեր, որ ի տղայութեան փախուցեալ ի հայրասպան մարդախողխող հօրեղբարցն իւրոց՝ ապրեալ սնաւ յերկրիդ Յունաց, և ի ձէնչ Թագաւորեալ տիրէր հայրենի աշխարհիս, սոյնպէս և զհաւատսն որ ի Քրիստոս՝ բնկալ ալ ի սուրբ Էպիսկոպոսապետէն Հովմայ, լուսավորեաց զխաւարային կողմանս հիւսիսոյ»⁸: Ի դեպ, նամակում ունենք Տրդատիոս ձեռ, և Մեյնն իր քարտերից մեկում նշել է. «Նկատել անվան հունական ձեռ»:

⁵ Մաշտոցյան մատենադարան, Գ. Տեր-Մկրտչյանի արխիվ:

⁶ Մեյնն իր ուսումնասիրություններից կննելով՝ երկու համառոտ հոդված է հրատարակել Եղիշեի Պատմությունից վերցրած երկու հարցի վերաբերյալ. 1. Notice sur un passage de l'historien arménien Elisée (Մանոթություն հայ պատմագիր Եղիշեի մի հատվածի մասին, Journal Asiatique, հա. ԺԹ, 1902, էջ 548—549. նույնի ամփոփումը հայերեն՝ Բանասէր, 1902, էջ 141). 2. Sur un passage d'Elisée (Եղիշեի մի հատվածի մասին, Revue des Etudes Arméniennes, հա. 2, 1926, էջ 1—3): Հայ լեզվաբանության վերաբերող իր հոդվածներում Մեյնն բնագրային վկայություններ քաղել է նաև Եղիշեից՝ նրա շաբա-հյուսությունը համարելով բուն հայկական:

⁷ Եղիշեի Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 71 տ. 20:

⁸ Անդ, էջ 72 տ. 6—11:

Բազմաթիվ միջոցին Մեյին հաճախ շատ համառոտ գրի է առել իր դիտությունը երկու տպագրությունների և X, Y, Z ձևագրերի այլընթացակամներից շատերի մասին՝ պատճառաբանելով մեկի կամ մյուսի ճշտությունը կամ անճշտությունը, իրեն ոչ ճիշտ թվացող ընթացակամի առաջացման հավանական պատճառը կամ ուղին, որն է ընթացակամի ընդունելի, անընդունելի, վերանայելի կամ գոնե ծանոթության մեջ նշելի լինելը:

Պրոֆ. Ե. Տեր-Մինասյանի գիտական հրատարակության հետ մենք համեմատեցինք Մեյի նշումները (մեր առաջ ունենալով նաև անշուշտ նրա օգտագործած երկու տպագրությունները): Պարզվեց, որ իր ձևերի տակ ունենալով եզրի միայն երկու տպագրություն՝ նա շատ անգամ կարողացել է որոշել, թե երկու այլընթացակամներից ո՞րը պետք է ճիշտ կամ մատենագրին համարել: Իսկ հաճախ էլ շրջադասում երկու տպագրությունների բնագիրը՝ նա առաջարկել է այն ուղղել այս կամ այն կերպ: Գիտական հրատարակությունն իր բնագրով և բազմաթիվ ձևագրերի այլընթացակամներով այսօր ցույց է տալիս, որ Մեյին երկու դեպքում էլ ճիշտ է լուծել հարցերը: Բերենք մի քանի օրինակ:

Ընթերցվածի ընտրություն. ըստ քննական հրատարակության (էջ 66 տող 20) գրէր և կնէր գերդումն և կապէր զաւետարանէն նախադասության մեջ և. Հովհաննիսյանի հրատարակությունը (ըստ Անձեալայց օրինակի) և X, Y, Z ձևագրերն ունեն գրէր, իսկ V (վենետիկյան նշված հրատարակությունն) ունի դնէր. Մեյին նկատել է. «V-ի ընթերցվածը համարյա անիմաստ է». և սա ճիշտ է: Կամ՝ գիտ. հրատ. էջ 67 տող 16, Ոչ երևէր այնուհետև առանել տէր քան զճառայ, V տէր, A տէրն, Մեյն՝ «Հողը բավականին անսպասելի է այստեղ». և սա նույնպես ճիշտ է:

Ազավազված բնութեցվածների ուղղում. VA բնգե՞ր ոչ զայդ ամենայն հաստեա: յանդիման շասացեր ցրագաւորն (A քագաւորին) նախադասության մեջ մեր ընդգծած ժխտականների մասին Մեյին նշել է. «Երկու բնագրերն էլ ունեն շասացեր: Զնշել շ-ն, որը կրկնակի է կիրառվել և հակառակ է լեզվի սովորութիւն. հմմտ. օրինակ՝ սրան հար և նման հատվածը՝ բնգե՞ր ոչ մեծապէս եոգ տարաւ յանձն քո՞. շ-ն այստեղ ինչ-որ գրչի ավելացում է»: Մեյին ճիշտ է նկատել, որ այստեղ ժխտական երկու մասնիկներից մեկն ավելորդ է դասական գրարարի քերականության համաձայն, և գիտական հրատարակության մեջ կարգում ենք գոնե «ընդէ՞ր զայդ ամենայն... շասացեր» (62.7—8):

Երբեմն էլ Մեյին կարողացել է ճիշտ մեկնաբանել իր օգտագործած երկու տպագրությունների տարօրինակ թվացող բնագիրը: Ահա դրա մի օրինակը. AV 49 տ. 10, Գիտ. հրատ. 60 տ. 7—8 նոխ ևս քան զև անեցին և բազմացան, և հասին մինչև յաշխարհն Քուշանաց, և անտի ի հարաւակողմն մինչ ի Հնդկս տարածեցաւ. Մեյն՝ «Տարածեցաւ— նախորդող և հաջորդող բայերը (աճեցին... համարձակը էին) հոգնակի են և վերաբերում են քրիստոնյաներին, որոնք այստեղ նշված չեն. տարածեցաւ-ն անշուշտ վերաբերում է քրիստոնեական ուսմունքին: Գոնե ծանոթության մեջ առաջարկել տարածեցան ուղղումը»: Ոչ մի ձևագիրը չունի Մեյի առաջարկելիք ուղղումը, որը, կարծում ենք, ավելորդ է: Համենայն դեպս նա ճիշտ է ըմբռնել բնագիրը. և իրոք, Ե. Տեր-Մինասյանն այս նախադասությունը թարգմանելիս քառակուսի փակագծերում ավելացրել է «[քրիստոնեությունը] տարածվեց», (Երևան, 1958, էջ 57):

⁹ Տե՛ս քննակ. հրատ. էջ 62 տ. 10:

Սակայն այս բոլորից շատ ավելի կարևոր է այն, որ Եզրիզի գիտական հրատարակության առկայության դեպքում ևս Մեյի շատ գիտողություններ արժեքավոր են մեր մատենագրի հնադարյան բնագրի մի մասը հնարավորին շարժիշտ վերականգնելու համար: Ստորև ներկայացնում ենք դրանցից միայն ամենահետաքրքրականները, առադրելով պրոֆ. Ե. Տեր-Մինասյանի կազմած բրնագիրը (որ նշում ենք ԵՏ տառերով) և ձեռագրային այլընթերցվածները:

1. V 47. 16 կանաց առնականաց — Ա կանանց առնականաց — Մեյի՝ «Ճիշտ է երկրորդ ձևը».— ԵՏ 58.2 կանանց առնականաց, երեք ձեռագիր և երկու տպագիր՝ առնականաց: Չայլբխյան — Այտընյան Քերականություն (էջ 26), ՆՀԲ և Առձեռն՝ առնականաց:

2. V 48.29, A ԵՏ 59. 16—18 Ոչ ինչ խնայելին սորա ի նոսա սատակամամբ՝ ոչ միայն զարտափնսն, այլ և յեղբարս և յորդիս և յամենայն մերձաւորս իւրեանց, նաև ոչ յանձինս իւրեանց.— Մեյի՝ «զարտափնսն-ը ուղղել յարտափնսն ըստ ի նոսա, յեղբարս և այլն ձևերի: Ակնհայտ ուղղում»: Ինչպես տեսնում ենք, ԵՏ ունի զարտափնսն, իսկ երկու ձեռագիր՝ յօտարս: Կարծում ենք, որ Մեյի առաջարկած ուղղումը ճիշտ է. զարտափնսն-ը պետք է դիտել ոչ թե որպես սատակամամբ բայանվան մեջ առկա բայիմաստի ուղիղ խնդիրը, այլ խնայելին ստորոգյալինը, ինչպիսին են Մեյի մատնանշած մյուս խնդիրները՝ յեղբարս, յորդիս, յամենայն մերձաւորս... յանձինս: Նկատենք, որ երկու ձեռագրի յօտարս ընթերցվածը, փոխ. յարտափնսն, նույնպես ի նախորդ հայցական է, թեպետ այլ բան:

3. V 50.20, A ԵՏ 61.17... այս որ ևս ինձէն աշօք տեսի... մեծագոյն ևս լինի բան զառաջինն.— Մեյի՝ «զոր, և ոչ թե որ»: Քերականորեն այստեղ իրոք պետք է զոր որպես տեսի ստորոգյալի ուղիղ խնդիր՝ դերանվամբ արտահայտված. հինգ ձեռագիր ունեն զոր ուղիղ ընթերցվածը:

4. V 52.24, A ԵՏ 64.1—3... յերկարէր զնուագսն ուրախութեան, մաշելով զերկայնութիւն գիշերացն յերգս արբեցութեան և ի կաքաւս լկտութեան, քաղցրացուցանէր ոմանց զկարգս երաժշտական և զերգս հեթանոսականս.— Մեյի՝ «կարգա՛ երաժշտականս. հմմտ. անդ, հեթանոսականս»: Մեյի գիտողությունը ճիշտ է, թեև ուղ համարանությունամբ, թեև ոչ մի ձեռագիր չունի այն: Սակայն ութ ձեռագիր ամբողջովին չունեն «երաժշտական և զերգս», երկու ձեռագիր չունեն «երաժշտական և զերգս հեթանոսականս» ընթերցվածները, որոնք, կամ ավելի ճիշտ՝ «երաժշտական և զերգս» բառերն ընդմիջարկություններ են, և լավագույնն այստեղ Դ ձեռագրի բնագիրն է՝ «քաղցրացուցանէր ոմանց զկարգս հեթանոսաց» (կամ հեթանոսականս, որ նույն իմաստն ունի): Եվ իրոք, ամբողջ գիշերը հարբեցության երգերով և զվարճանքով անցկացնող քրիստոնյաների համար մարդկանը քաղցրացնում էր ոչ թե «զկարգս երաժշտականս և զերգս հեթանոսականս», այլ՝ «զկարգս հեթանոսականս»:

5. V 54.12, ԵՏ 66.1—3 Իսկ մի ոմն նախարարացն, որ անդր դիպեցաւ, էք ի նոցա խորհրդի, և ոչ միարանեաց ընդ նոսա... քարկոծեցաւ և ահ մեծ անկաւ... — Մեյի՝ «[Ընդգծվածը] համարյա ակնհայտ ընդմիջարկություն է. լրիվ անհամաձայնության մեջ է կողքի բառերի հետ, ուստի և անօգուտ է (զոնն) իմաստի տեսակետից»: Ուրիշ ձեռագրեր ունեն «էք ի վասակայ խորհրդին — որ էր ի նորա խորհրդի»:

6. A V 54.32, ԵՏ 66.15 Իսկ զմարգպանն ձերբակալ արարեալ, և միարանէր ընդ նոսա երգմամբ.— Մեյի՝ «Չեմ հասկանում իսկ զմարգպանն... կառուց-

վածքը: Գուցե կարդանք մարգարանն, ուղղական. բայց սա հայերե՞ն է»: Եվ իրոք, սա բավականին տարօրինակ կառուցվածք է գերբայական դարձվածով: Մեկ ձեռագիր ունի մարգարանն, ուղղական հոլով, որ միանգամայն հասկանալի կլինեք որպես ենթակա ձերբակալ արարեալ գերբայական դարձվածի. վերջինս այս դեպքում կստանար կրավորական իմաստ և անհարիր չէր լինի միաբանե ստորոգյալին, որի ենթական մարգարանն ձևն է:

7. V 55.29, A bS 67.23—26 Ընկեցեալ կայր այնուհետև ոսկի, և ոչ ոք առնոյր իւր առանձինն արծաթ, և արհամարհեալ առանց ազահութեան, անարգեալ պատուական հանդերձք առ ի զարգս մեծարանաց.— Մեյի՝ «[Ընդգծված] արտահայտութիւնը ընդհատում է ընդհանուր նախադասութեան կառուցվածքը. անհնար է շարունակել, եթէ արհամարհեալ-ը նույնպէս չի վերաբերում կայրին, գոնէ անուղղակիորեն: Բացի այդ, թվում է, որ այս նախադասութիւնն ընդմիջարկութիւնն է. դրա իմաստի կրկնութիւնն է նա իւրաքանչիւր... տ. 3 և շար.» , այսինքն՝ նա՝ իւրաքանչիւր ստացուածք ոչ ինչ համարէին յաշս ստացողաց իւրեանց: Ինչպէս նկատելի է, Մեյին առաջարկում է կարգալ ընկեցեալ կայր այնուհետև ոսկի... և արհամարհեալ [կայր ոսկի]. Ե. Տեր-Մինասյանի թարգմանութեան մեջ (էջ 63) արհամարհեալ-ը վերաբերում է, ինչպէս անարգեալ-ը, պատուական հանդերձք-ին, այսինքն՝ «...արհամարհված, անարգված էին զարդարանքի ու մեծարանքի համար հատկացված պատվական հարուստները»: Ըստ համահավաք բնագրի՝ շկա ձեռագիր, որ շունենա վերևում ընդգրծված հատվածը:

8. V 57.29, A bS 70.2 բերդացն պարխալն — x, y... բերդիցն — Մեյին կրկնակի ընդգծելով բերդիցն ձևը՝ ավելացրել է. «Տե՛ս V 65.25 բերդիցն» [bS 68.16 բերդիցն—Մ. Մ.], և այս վերջին ընթերցվածի մասին փակագծում նշել է. «Անտարակույս սա է ճիշտ ընթերցվածը»: Եվ իրոք, մի քանի ձեռագիր ունեն այս ձևը. մատենագիրը երկու ձևերից հավանաբար կիրառել է մեկը. Առձեռն և ՆշԲ բառարաններում բերդ գոյականի թեր ձևերն են՝ -իւ կամ -աւ, -ից, -իւ:

9. V 59.17, bS 71.20—22 Յովսէփի եպիսկոպոս բազում եպիսկոպոսակցօր իմովք և ամենայն զօրօք Հայոց, Վասակ մարդպան և ներշապուհ Ռմրոսեան հանդերձ սպարապետաւ և ամենայն մեծամեծ նախարարօքս...— Մեյին զօրօք ընթերցվածի կողքին նշել է. «Ակնհայտ սխալ, որ հետևանք է նախորդող եպիսկոպոսակցօք ձևի. իրականում մատենագիրն առաջրում է աշխարհական և եկեղեցական իշխանութիւնները». ըստ այսմ էլ քանի որ «Յովսէփի եպիսկոպոս»-ը ուղղական հոլով է դրված, նույն հոլով պետք է դրվի նաև «զօրք»-ը, ինչպէս ունեն վեց ձեռագիր և երկու տպագիր:

10. V 57.27, bS 72.3 ...ի սահմանացն Սէիրայ (A Սերայ)—Մեյի՝ «երկրորդ ընթերցվածն է լավը»: Եվ իրոք, Ե. Տեր-Մինասյանը բնագրում ընդունելով հանդերձ «Սէիրայ» ձևը, թարգմանութեան մեջ գրել է «Սերայի սահմաններից...» (էջ 67). բազմաթիվ ձեռագրեր և երկու տպագիր ունեն «Սերաց, Սերայ, Սեիրեա»:

11. Շատ հետաքրքրական է Մեյի գիտողութիւնը հետևյալ հատվածի մասին. «Եւ թագաւորէ փոխանակ նորա Մարկիանոս կայսր, և ի ձեռն վատթար արանց խրատաւաց իւրոց ծառայից, Անատուկայ՝ որ սպարապետն էր, և Եղփարիոս ասորի, երկոքեան անարգք և վատթար արանց, միանգամայն և անաստուածք, ի նոցա բանս ելեալ թագաւորն, ոչ կամէր... (V 60.28 և շար., bS

73.5—8)... Վասն այսորիկ փութացաւ արձակեաց զեսպանս առ թագաւորն Պարսից զնոյն Եղիարիոսն» (ԵՏ 73.12—13): Մեյնն գտնում է, որ բնագիրն այստեղ ազավազված է, և նա բերում է ապացույցներ, որոնք ինքնին դարձյալ դիտողութուններ են այդ տողերի առանձին բառերի և անճշտութունների վերաբերյալ. «Բնագիրն անպայման խանգարված է և ունի մեկնարանող ընդմիջարկութուններ, որոնք գալիս են անտարակույս Ղ. Փարպեցուց (էջ 126.16, վեներտ. 1-ին հրատ. [Քննակ. հրատ. էջ 73.3—9 Մ. Մ.]: Նախադասության կառուցվածքը անկարելի է ընդունել (խառն են ուղղականն ու սեռականը)¹⁰: Անատոլեայ (A Անատոլիայ) հատուկ անունը նույն ձևն ունի, ինչ որ Ղ. Փարպեցու մոտ ¹⁰, հակառակ էջ 5 տ. 19 Անատոլ-ի¹¹. սպարապետ կոչումը, փոխանակ սպարապետ Անտիոֆայ (Փարպեցի)¹² կամ սպարապետ արեւելից (Եղիշէ, էջ 5. 20)¹³, իրոք ցույց է տալիս բնագրի կրճատում:— Եղիարիոս (V Եփղարիոս) ձևը չի համաձայնում Փարպեցու Փղորենտի-ին¹⁴. Ա-ն ունի Փղորենտիոս (այս անունը փնտրել հույների մոտ):— էջ 61, տ. 4-ում¹⁵ ունենք այս անունը և նույն փոփոխութունը. զնոյն Փղորենտիոսն ձևը մեկնութունը-ընդմիջարկութուն է, և չեմ հասկանում, թե ինչպե՛ս կարելի է հաշտեցնել եզակի անունը դեսպանս հոգնակիի հետ¹⁶:— Տող 29 վատքաւ արանց, հմմտ. տ. 27¹⁷: Անտարակույս Անատոլեայ... [որ սպարապետն էր, և Եղիարիոս ասորի, Երկոֆեան անարզֆ և վատքաւ արանց, միանգամայն և] անաստուածֆ-ը մի երկար ընդմիջարկութուն է, որին պետք է ավելացնել նաև զնոյն Եղիարիոսն, էջ 61.4»¹⁷:

12. V 62.32 և շար., ԵՏ 75.17—19 Անցանէր բաւանդակէր ամենայն զօրօք իւրովք. ուզմ արարեալ զբոլոր մեծութիւն զաշտին ի ներքս փակէր. զինեալֆ և վառեալֆ ամենայն պատրաստութեամբ ի մարտ պատերազմի բնդդէմ գնդին Հայոց:— Մեյն՝ «Չինեալֆ... վերջավորութունն անհնար է նախադասության կառուցվածքի տեսակետից և ակնհայտորեն փոփոխված է»: Մեկ ձեռագիր և մեկ տպագիր ունեն զինեալ և վառեալ, որ տրամաբանական է՝ վերաբերելով անցանէր ստորոգյալի ենթակային:

10 Մեզ միանգամայն ճիշտ է թվում Մեյնի այս դիտողութունը. բնագրում այդ ուղղական և սեռական հոլովներով ձևերն են՝ «Ի ձեռն վատթար արանց խրատտուաց իւրոց ծառայից, Անատոլեայ... Եղիարիոս ասորի» (որ անհարիր է նախորդ սեռականներին), «Երկոֆեան անարզֆ և վատթար արանց, միանգամայն անաստուածք, ի նոցա բանս...»:

10ա Մեզ բերված տողերին նախորդող հատվածի վերաբերյալ Մեյնն իր քարտերից մեկում այն միտքն է արտահայտել, թե շարադրանքի մեջ Ղ. Փարպեցու և Եղիշէի մոտ մեծ նմանություններ կան, որոնք ենթադրել են տալիս մի ընդհանուր աղբյուր: Հայ բանասիրության մեջ վիճարկված հարց է Եղիշէի՝ Փարպեցու Պատմութունից օգտվելու հանգամանքը:

11 Եղիշէ, քննակ. հրատ., էջ 7.9 Անատոլ:

12 Ղ. Փարպեցի, քննակ. հրատ., 74. 7—8 սպարապետ Անտիոբայ:

13 Եղիշէ, քննակ. հրատ., էջ 7.10:

14 Ղ. Փարպեցի, քննակ. հրատ., էջ 74.8: Երկու մատենագիրների ո՛ր մեկի բնագիրն է արդյոք ճիշտ այս հարցում:

15 Եղիշէ, ն. տ., էջ 73.13:

16 Եղիշէ, ն. տ., էջ 73.13 տե՛ս վերևում Եղիշէից մեջ բերված տողերը: Մեյնի դիտողութունը միանգամայն տրամաբանական է. ինք ձեռագիր և մեկ տպագիր ունեն դեսպանս եզակի ձևը, որ համապատասխանում է զնոյն Եղիարիոսն եզակիին, եթե վերջինս ընդմիջարկութուն չէ. հակառակ դեպքում դեսպանս հոգնակին տեղին է:

17 Եղիշէ, քննակ. հրատ., էջ 73.13:

13. V 68.7 և շար., ԵՏ 81.23—25 և իբրև դայս ամենայն բովանդակ ցուցին նմա, միաբան լինէր ամբաստանութիւն երկոցունց կողմանցն՝ զառաքինեացն և զյեսու կացելոցն¹⁸. որպէս զուր և տարապարտուց նեղեաց զնոսա [ԵՏ էջ 82.1—5] ի հայրենի օրինացն յեսու կալ, և զխարէութիւն ապստամբին Վասակայ, որպէս Հայոց բանիւ խարեաց զթագաւորն, յանձն առնուլ զմոզութիւն. իբրև չէր ուրուք ընդ նմա բանս եղեալ, նա յանձնէ սուտակաստաս լինէր:

Իբրև լիով զայս իմացուցին, արձակեցին զնա հրեշտակութեամբ... — Մեյին այս տողերի մասին գրել է. «նախադասութիւնը երկար է. այն պետք է հասել հեռեւոր կերպ, զուրս զցելով մեկնութիւն-ընդմիջարկութիւնները և վերականգնելով ուղիղ բնագիրը»: Ու նա գրի է առել իր վերականգնած բնագիրը. «և իբրև դայս ամենայն բովանդակ ցուցին նմա¹⁹, (զ)միաբան (ձեռ. միաբան) [լինէր]²⁰ ամբաստանութիւն զերկոցունց (x, y, z. AV երկոցունց) կողմանցն՝ զառաքինեացն (A շիք զ) և զյեսու (A շիք զ) կացելոցն²¹. որպէս զուր և տարապարտուց նեղեցան (A—նեղեաց զնոսա, զուցե և հարկավոր է պահպանել այս) ի հայրենի օրինացն յեսու կալ, և զխարէութիւն ապստամբին Վասակայ, որպէս Հայոց բանիւ խարեաց զթագաւորն, յանձն առնուլ զմոզութիւն. [իբրև չէր ուրուք ընդ նման բանս եղեալ, նա յանձնէ սուտակաստաս լինէր]. իբրև լիով զայս ամենայն իմացուցին, արձակեցին զնա հրեշտակութեամբ...»: Մեյին ավելացրել է. «Երկու բան են ցույց տալիս պատվիրակին՝ միաբան ամբաստանութիւնը և Վասակի կեղծիքը. այնուհետև նրան ուղարկում են: Էական ուղղումն այն է, որ միաբան-ի վրա պետք է ավելացնել զ նախդիրը և ջնջել լինէր-ը. միաբան-ի զ-ի անկումը եղել է անշուշտ մեկնակետն այն սխալի, որով խանդարվել է ամբողջ նախադասութիւնը. դրանից առաջ է եկել լինէր ընդմիջարկութիւնը, և ամեն ինչ զարձեւ է անհասկանալի»: Կարծում ենք, որ Մեյի վերականգնած բնագիրը շատ ավելի հստակ է, քան համահավաքը:

14. V 69.26, ԵՏ 83.14—15 ...որ նստէր ի մեծ գահոյս յայսմ.— Մեյին՝ «Ներդոյականի համար (ի) գահոյ ընթերցվածն ուղիղ չէ: Ուրիշ ձեռագրեր, ըստ V-ի, ունեն (ի)գահս և (ի)գահիս: Ո՞րն ընդունել»: Համահավաք բնագրում կարդում ենք ի գահոյս. ըստ ՆՉԹ և Առձեռն բառարանների՝ գահ գոյականի թեր ձևերն են -ու կամ -ոյ, -ուց. և -ի, -ից: Ուստի այստեղ ճիշտ կլիներ ի գահի կամ, հազվադեպ, ի գահ:

15. V 72.29, ԵՏ 86.24—87.1—2 Որպէս զի շիք յանիրաւութենէ արդարութիւն, այսպէս և ոչ (V շիք և ոչ) ի ստութենէ ճշմարտութիւն, սոյնպէս և ի խոսվասէր մտաց՝ ակնկալութիւն խաղաղութեան.— Մեյին գտնում է, որ մեր ընդ-

18 Անկախ Մեյի գիտողութիւնից և նրա առաջարկած ուղղումներից նշենք, որ (զ)առաքինեացն և (զ)յեսու կացելոցն սեռականները փոխանուն սեռականներ են. ըստ այսմ դրանք շպետք է ընդունած լինեն զ նախդիր, քանի որ դրանց ներառած հատկացյալը՝ ամբաստանութիւն, ուղղական հարմար է: Այս այսպես է, եթէ ընդունում ենք համահավաք բնագրի ընթերցվածը. սակայն ստորև կտեսնենք, որ Մեյին վերակառուցում է նախադասութիւնը և բացատրում զ-ի անհրաժեշտութիւնը դրանում:

19 Պարսիկ գերիներից մեկին:

20 Քառակուսի փակագծերի մեջ առնված բառերը Մեյին առաջարկում է հանել բնագրից որպէս ընդմիջարկութիւն:

21 Տե՛ս ծանոթ. 18. ըստ Մեյի խմբագրմանը՝ գառափնեացն և զյեսու կացելոցն փոխանուն սեռականները բերականորեն ճիշտ կերպով են ընդունել զ նախդիրը որպէս ուղիղ խնդիրներ ցուցին ստորոգյալի. դրանք այս դեպքում ներառել են զմիաբան ամբաստանութիւն հատկացյալը, որը նույնպէս ուղիղ խնդիր է նույն ստորոգյալի:

ւծած և ոչ-ը ավելորդ է. «և ոչ-ը, որ ավելացված է Ա-ում, խախտում է նախադասության համաշարժությունը, որն ունի երեք մաս նույն սլանի վրա, և ոչ թե համեմատություն, ինչպես ցույց է տալիս և ոչ-ը. սոյնպէս-ով ներմուծված 3-րդ մասը ոչ մի կասկած չի թողնում»: Տասնչորս ձեռագիր շուննն այս և ոչ-ը, իսկ ինք ձեռագիր՝ այսպէս-ը. և իրոր, առանց դրանց էլ նախադասությունը միանգամայն կանոնավոր կառուցվածք կունենար և կնշանակեր. «ինչպես որ անիրավությունից արդարություն չկա, ստությունից՝ ճշմարտություն, նմանապես խոսվասեր մտքից՝ խաղաղության ակնկալություն»: Նախադասության առաջին երկու մասերում ասվածներն իմաստարանական հիմք են ծառայում, որպեսզի հայերը շահվատան Հազկերտի թողության կամ ներման հրովարտակին, Եղիշի բառերով՝ խոսվասեր մտքի խաղաղությանը:

* * *

Մեյերի այս դիտողությունները հրատարակության պատրաստելիս մենք առաջնորդվել ենք նրա հետևյալ սկզբունքով, որ նա հաճախ է կրկնել իր դրախտականներում. «Իմ նպատակը միշտ էլ եղել է բանավեճեր հարուցել»:

М. П. МИНАСЯН

ЗАМЕЧАНИЯ МЕЙЕ О «ПОСЛАНИИ» ПАРПЕЦИ И ТРЕТЬЕЙ ГЛАВЕ «ИСТОРИИ» ЕГИШЕ

Р е з ю м е

От известного французского арменоведа А. Мейе остался ряд филологических заметок о текстах «Послания» Лазаря Парпеци и «Истории» Егише.

В данной статье автор сопоставляет эти замечания с научно-критическими текстами вышеупомянутых историков, отмечает научную ценность работы Мейе для уточнения отдельных разделов этих памятников V века.

M. P. MINASSIAN

REMARQUES INEDITES DE MEILLET SUR LES TEXTES DES HISTORIENS ARMENIENS LAZARE DE P'ARPI ET ELISEE

En 1965, Mme Meillet a fait envoyer à Erévan de nombreuses notes de son mari qui sont conservées au Musée Littéraire et Artistique d'Erévan. L'auteur de l'article a trouvé des remarques inédites, personnelles, sur le texte de la „Lettre de Lazare de P'arpi à Vahan Mamikonian“ et sur le troisième chapitre de „L'Histoire de Vardan et de la guerre des Arméniens“ d'Elisée. En présentant plusieurs de ces remarques et les comparant aux éditions critiques des deux historiens, l'auteur montre l'importance du travail de collation accomplie par Meillet, pour une meilleure lecture des passages en question.